

Parlament del Sr. Antoni Mut Calafell director de l'Arxiu del Regne de Mallorca amb motiu de la inauguració del Congrés.

Reflexions sobre la defensa dels fons bibliogràfic, documental i gràfic del patrimoni cultural de les Illes Balears

La Societat Arqueològica Lul·liana –s'Arqueològica, simplement, en el nostre llenguatge familiar, quotidià– en compliment de renovats preceptes estatutaris ha organitzat el present II Congrés sobre un tema apressant del nostre entorn o patrimoni cultural, una preocupació estretament lligada als orígens i fundació de l'entitat i una constant en les seves actuacions, tal com exposà detalladament el President Miquel Duran a l'acte inaugural del I d'aquests Congressos el febrer de 1990.

Voler copsar d'una sola vegada les nombroses facetes que comporta aquest ric Patrimoni històric fóra una tasca excessiva i podria conduir a resultats massa generals o esvaïts i, per conseqüent, abocats intrínsecament a la inoperància.

L'antiga màxima de dividir per a vèncer és també vàlida en el nostre cas.

Per aquest motiu, si el Congrés de fa dos anys girà entorn de la *base jurídica per a la defensa del Patrimoni cultural a la Comunitat Autònoma de les Balears*, i s'estengué així mateix en consideracions sobre el Patrimoni arquitectònic, toponímic i sobre el medi natural, treballs que foren recollits a un número monogràfic del seu ja secular *Bolletí*, enguany la matèria d'anàlisi enfoca *la defensa dels fons bibliogràfic, documental i gràfic*, tres aspectes més del Patrimoni en la seva globalitat.

En aquesta presentació ens cenyirem habitualment a les definicions i esquemes establerts per la Llei 16/1985, de 25 de juny, del Patrimoni Històric Espanyol en tractar dels respectius camps del Patrimoni, així com dels Arxius, Biblioteques i Museus –una Llei que té gran transcendència–, però abans permeteu-me unes divagacions personals sobre el valor d'algun dels termes que manejarem al llarg de l'exposició.

De sempre he considerat que el vocable *document* pot entrar un sentit molt extens o general. *Documentum* té arrels comunes amb el verb *docere* que significa mostrar, enunciar, ensenyar o, per emprar una expressió d'actualitat, informar, proporcionar informació.

Segons aquesta interpretació, document *lato sensu* és tot allò que en si mateix porta una càrrega informativa sobre qualsevol fet, del qual n'és testimoni. I per això serveix a la Història.

En conseqüència seria perfectament acceptable parlar de documents etnològics, arqueològics, heràldics, administratius, literaris, gràfics, sonors, etc... i fins i tot vivents.

La circumstància que per raons metodològiques uns o altres es reuneixin i utilitzin científicament a Centres distints, com els Museus, les Biblioteques, els Arxius, les Filmoteques o les Fonoteques, no altera al meu entendre el concepte bàsic de document.

En realitat els límits entre aquestes classes d'establiments no són completament estancs i per aquest motiu certs objectes es poden trobar indistintament a un o a altre d'ells. Així no estranya que un gravat es conservi a un Museu, a un Arxiu o bé a una Biblioteca; que determinats manuscrits o impressos, com una Crònica o uns Butlletins Oficials, figurin igualment a una Biblioteca o a un Arxiu; o que el discurs d'un polític o un debat parlamentari enregistrats en cinta magnetofònica tenguin cabuda a una Fonoteca, a una Biblioteca o a un Arxiu històric, per no citar més que uns exemples.

Per altra part un mot clau presideix tots els altres dins l'enunciat del Congrés, el de defensa.

Defensa és antònim d'atac. Es defensa allò que és vol preservar de ser destruït per tal de fer-lo perdurar.

El prospecte de convocatòria del Congrés difós per la Societat Arqueològica Lul·liana posa de relleu que *és urgent de fer prendre consciència a la població en general de la importància d'aquest Patrimoni i, a la vegada, dels perills que corre. Tota la nostra coneixença del passat en deriva i, per això, només en tant que el conservem, podrem conservar la nostra identitat. Per contra no podem oblidar més la descurança amb que sovint és tractat ni les escasses mesures de protecció que sobre ell s'exerceixen.*

Es troba realment en perill el Patrimoni bibliogràfic, documental i gràfic de les nostres Illes?

Per no estendre en excés aquestes notes, que seran sens dubte àmpliament perfeccionades per les corresponents Ponències en cada una d'aquestes matèries, voldria orientar la meua intervenció cap a uns suggeriments que serveixin per suscitar una reflexió comuna i inclusivament el debat, començant per tractar més particularment dels fons documentals, segurament influït per motius de deformació professional i per esser un camp on me puc explicar amb més coneixement de causa.

EL FONS O PATRIMONI DOCUMENTAL

No és el meu ànim d'entenebrir desorbitadament el panorama que ofereix a l'actualitat el Patrimoni documental a les Balears, car pecariem d'injusts si no reconeguéssim realitzacions i avanços netament positius i encoratjadors, en part heretats i en part consecucions recents, tal com l'existència d'importants Arxius històrics, en plural, els quals han vist incrementats pau-

latinament els seus fons, serveis i recursos, la d'alguns Arxius centrals o generals a determinades dependències de l'Administració que apart de la documentació denominada administrativa en guarden igualment d'interès històric, la política d'organització o reorganització d'altres Arxius, i més particularment d'Arxius municipals, etc..., però així i tot voldriem fixar la nostra atenció més aviat sobre els aspectes negatius que graviten des de fa temps sobre el Patrimoni documental illenc i encara no han trobat els remeis pertinents, car és precisament aquí on més s'ha d'aplicar la tàctica defensiva de neutralitzar els perills.

Les agressions al nostre Patrimoni documental llamentablement no tenen una circumscripció temporal ni unes causes úniques. Arranquen de centúries anteriors i s'estenen fins al present i en elles han intervingut tiris i troians, tot s'ha de dir, objectivament parlant.

Unes simples mostres permetran recolzar aquesta tesi, tant en relació a la documentació pública, com a la no oficial.

Per no remontar-me més que de passada a pèrdues que mai han estat prou aclarides, com la de l'Arxiu de la Cancelleria reial de Mallorca –paral·lel durant el període de la nostra dinastia privativa dels famosos registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó–, voldria rememorar un diumenge d'octubre de 1585, quan els *patres patriae* del Regne mallorquí reunits en Gran i General Consell deliberaven preocupats perquè, i cit, *per negligentia y no haver-hi qui y tenga compte, se perden moltes scriptures, llibres y actes en gran dany y perjuy d'esta Universitat, y.s deven de tenir noticia de les franqueses, privilegis, bons usos y altres concernents al be publich de aquest Regne* i, per evitar el tort, proposaren *fer un Arxiu gran, ahont stiguessen recondits y guardats tots los actes, llibres y altres scriptures de la Universitat* i encomenar-lo a les atencions de l'*offici de Arxiver* (ARM: *Libre de determinacions del Consell General de la Universitat y Regne de Mallorca...*, AGC, 43, f. 39).

Observem la importància atribuïda pels prohoms i consellers mallorquins a la disminució del patrimoni documental, objecte de l'alarma, i a la necessitat d'anomenar un responsable seu de cara a la bona gestió dels afers públics, motiu fonamental de la creació o existència de l'Arxiu, car estam encara molt lluny de l'obertura d'aquests dipòsits a la investigació històrica, una actitud que no es produirà decididament fins el segle XIX, com sabem.

Ara bé, si en aquest cas es tractava de cercar solucions a mals ostensibles i reconeguts des de la pròpia institució, en altres ocasions les malifetes causades al Patrimoni documental han estat calculadament provocades també per la pròpia Administració: així la venda efectuada l'any 1858 de les causes criminals de la Reial Audiència com a paper vell, a 8 reials l'arrova, i no és l'única vegada ni de molt que documentació semblant s'ha fet desaparèixer premeditada i irreversiblement. És clar que no sempre tenim notícia documentada d'eliminacions similars, però en sofrim les conseqüències: de l'Arxiu dels antics Veguers, una institució judicial de primera categoria d'antes del Decret de Nova Planta, per exemple, no en queda pràcticament res. I podriem parlar de desaparicions molt més recents efectuades en base al contingut intrínsec dels documents.

Altres incursions contra el Patrimoni no són d'ordre intern, des de la mateixa Administració, intencionadament o més aviat per no saber apreciar que els documents més enllà del seu valor de gestió, que caduca, tenen el de prova o testimoniança històrica. Vénen des de fora. En són demostratius els saquejos de documentació causats pels atacs turcs a Menorca el segle XVI, que motivaren el conegut èxode del *Llibre vermell* de Ciutadella, o molt més aprop de nosaltres els assalts populars als Arxius de la Inquisició a Palma l'any 1820 amb motiu de l'abolició del Tribunal del Sant Ofici –i ja s'havia tengut intenció de pegar-hi foc a la darrerria de 1521 en temps de les Germanies– o als Arxius municipals d'Andratx, Santanyí i Porreres el 1868 arran del destronament d'Isabel II. Explicacions de fets com aquests són fàcils de col·legir.

Accions radicals com les esmentades no han estat per desgràcia l'única causa de la minva del Patrimoni arxivístic a les Balears. Documentació pública o privada, generada aquí i que trobaria el seu sentit més normal de conservar-se igualment al lloc originari, per unes raons o altres no ha quedat a la terra i ara rau lluny de la llar. Els documents conventuals més antics incautats quan la desamortització eclesiàstica, els del Reial Patrimoni del segle XIX o part de l'Arxiu d'una família tant representativa com la dels Comtes d'Aiamans no són més entre nosaltres.

Per altra banda existeixen indicis fonamentats o inclusivament informació fidedigna de que documentació indiscutiblement pública que al seu temps formava part del respectiu Arxiu institucional figura actualment integrada en Arxius privats, desmembrada del nucli d'origen. Sens dubte s'haurien de cercar explicacions puntuals a cada una de les situacions així creades, que no tenen per qué esser forçosament obscures, ni es limiten sovint a un o dos volums o a mitja dotzena de pergamins, sense llevar importància al fet, sinó a fons de certa envergadura que, al meu entendre, haurien d'esser reintegrats a l'Arxiu primigeni, d'on no haurien d'haver sortit.

Per posar un exemple hipotètic, si de la sèrie completa de *Llibres d'actes del Gran i General Consell*, composta inicialment per 100 volums, en resten 99 al seu Arxiu natural i l'únic que falta és en mans estranyes, aquest tom hauria de ser recuperat per a l'Administració productora mitjançant solucions apropiades. Amb més motiu quan es tracta de fons certament més quantiosos.

Ocasionalment cal imputar les disminucions del Patrimoni a accidents catastròfics, que poden tenir resultats autènticament desastrosos si no es preveuen o si no s'aconsegueixen controlar una volta desencadenats.

Per tornar a un dels casos recordats fa uns moments, el de la creació de l'Arxiu de la Universitat de la Ciutat i Regne de Mallorca a la fi del segle XVI, el qual durant més de tres cents anys es guardà a l'Ajuntament de Palma, no podem deixar d'evocar l'incendi que s'hi declarà la vesprada del 28 de febrer de 1894, el qual amenaçà seriosament la pervivència dels tresors documentals allà reunits segle rera segle. Per fortuna lograren esser evacuats i varen romandre aquella nit a la intempèrie, acaramullats en terra i custo-

diats per la Guàrdia Civil, abans de poder-se retirar el dia següent en previsió d'eventuals plujes. Cal repetir aquí la descripció feta per l'Arxiver don Pere Antoni Sancho i Vicens tal com consta a la *Memoria descriptiva del Archivo Histórico de Mallorca* que publicà anys més tard, el 1916: *Tan luego como oyeron los toques de alarma de la campana d'en Figuera, que es la del reloj del Municipio, acudieron a salvar el Establecimiento todos los individuos del Cuerpo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos aquí residentes, muchos de los miembros de la benemérita Sociedad Arqueológica Luliana, militares y otras personas amantes de los estudios históricos. Bajóse por una ventana de la dependencia que daba a la parte posterior del edificio, en que había un patio o jardincillo, el códice de Romeo des Poal titulado "Franquesiae a Regibus Majoricarum concessae", verdadera joya artística, atándolo con cuerdas y depositándolo durante aquella aciaga noche en el domicilio de un señor Concejal que allí cerca vivía.*

No sempre els sinistres acaben amb uns resultats tan sortosos.

Tampoc s'han d'oblidar causes més freqüents i massa habituals, però no gens inòcues pel Patrimoni documental, com les inadequades condicions dels locals on s'acumulen els papers a voltes durant llargs períodes de temps, mal col·locats, patint humitat i pols o els efectes nocius dels insectes i microorganismes que hi proliferen afavorits per aquestes o altres circumstàncies adverses, sense ocultar els riscos ocasionats per una incorrecta o excessiva manipulació dels documents, als que ens referirem més envant.

¿I qui no ha sentit contar qualque vegada històries com la del salvament per pura casualitat i *in extremis* d'una autèntica joia documental, com la d'un *Llibre de franqueses i privilegis* del segle XIV que un pedacer estava utilitzant per fer cartutxos de moneda menuda i que fou rescatat pel senyor Miquel Arbona Oliver devers l'any 1937 i donà, ja mutilat, a l'Arxiu del Regne de Mallorca?. ¿Quants de documents importants no s'hauran perdut en circumstàncies més o manco semblants?.

I podríem continuar la relació de fets semblants i aplicar-la sovint a tota classe d'Arxius i no just als que depenen de l'Administració pública, però aquestes pinzellades són suficients per a la nostra argumentació.

Intentem ara a apropar-nos a la situació legal i real del Patrimoni arxivístic a Balears en aquesta dècada final del segle XX, prenent les disposicions vigents com a punt de referència per tal d'observar quines són les més notòries i la manera en que s'acompleixen o no.

El concepte de document, segons la Llei de Patrimoni Històric Espanyol, article 49, abasta *tota expressió en llenguatge natural o convencional i qualsevol altra expressió gràfica, sonora o en imatge, recollides sobre qualsevol tipus de suport material, inclusivament els suports informàtics, amb exclusió dels exemplars no originals d'edicions.*

Complementàriament estipula que són part constitutiva del Patrimoni *els documents de qualsevol època generats, conservats o reunits en l'exercici de les seves funcions per qualsevol organisme o entitat de caràcter públic, per les persones jurídiques en el capital de les quals participi majoritàriament*

l'Estat o altres entitats públiques, i per les persones privades, físiques o jurídiques, gestores de serveis públics en allò relacionat amb la gestió dels sobredits servicis. Com es veu, en el cas específic de la documentació pública no existeixen terminis exclusius i qualsevol document es considerat Patrimoni des de la seva creació. Per conseqüent, sols es pot eliminar sota les condicions expressades per la pròpia Llei.

Formen igualment part del Patrimoni documental –continua manifestant l'esmentada norma– els documents amb una antiguitat superior als 40 anys, generats, conservats o reunits en l'exercici de les seves activitats per les entitats i associacions de caràcter polític, sindical o religiós i per les entitats, fundacions i associacions culturals i educatives de caràcter privat.

Integren així mateix el Patrimoni documental els documents d'una antiguitat superior als 100 anys generats, conservats o reunits per qualsevol altres entitats particulars o persones físiques.

Per concloure és determina que *l'Administració de l'Estat podrà declarar constitutius del Patrimoni documental aquells documents que, sense atendre l'antiguitat indicada, mereixin aquesta consideració.*

Segons es desprèn, aquesta ampla concepció de Patrimoni documental contempla no solament la documentació de caràcter públic, sinó també la d'índole particular, establint importants precisions i innovacions al respecte.

Ara bé, quin és l'estat general del Patrimoni documental així definit a la nostra Comunitat Autònoma?

Com una primera observació podríem destacar la seva *magnitud i dispersió*.

Recordem que són nombroses les dependències oficials existents, unes representatives de l'Administració Central de l'Estat i altres pròpies de la Comunitat Autònoma a diferents nivells: Govern, Consells Insulars, Administració municipal. No crec necessari haver d'enumerar en detall tots i cada un dels seus organismes, per altra part prou coneguts, un repertori que esdevendria llarg i feixuc.

Respecte als Arxius que no pertanyen a l'Administració pròpiament, fem memòria resumida, per tal d'exemplificar-los representativament, dels de l'Església Catòlica, tan antics i abundosos; dels de les agrupacions polítiques i sindicals; dels de certes entitats educatives o bé de caràcter científic-cultural, com és la pròpia Societat Arqueològica Lul·liana; de Col·le-gis professionals com els dels metges, arquitectes o advocats; de Cambres Oficials; de múltiples empreses: impremtes i mitjans de comunicació –periòdics, radio i televisió–, bancàries, transports per terra, aire i mar, les derivades de determinats rams de la indústria i serveis; alguns Centres de salut; els de Societats orientades a l'esplai des del cinema als esports; els Arxius d'importants i a voltes centenàries famílies de Ciutat i de la part forana o els personals d'escriptors, artistes, genealogistes, destacats polítics, militars o representants de professions tècniques, humanístiques o de qualsevol índole, etc..., que han desenrotllat les seves activitats entre nosaltres encara que no sempre sien nadius d'aquesta terra, sense excloure la docu-

mentació que passa pels establiments dedicats a la seva compra-venda. I no vull allargar més aquesta somera relació.

El volum i l'extensa repartició física del nostre Patrimoni documental *dificulten sens dubte el seu coneixement i control*. De fet no en tenim encara un Cens global com ja posseeixen altres Comunitats Autònomes, maldament sien quasi tots incomplets –hem de ser realistes i no deixar-nos enlluernar–, si bé el 1990 la Conselleria de Cultura, Educació i Esports encarregà la confecció d'un estudi per tal de perfilar la situació i problemàtica dels Arxius de les Illes, els resultats del qual no s'han fet públics, que jo sàpiga.

El que sí ens consta és que l'equip que ha dut a terme aquest treball ha trobat no poques dificultats a l'hora d'efectuar-lo degut a la desigual col·laboració rebuda tant de part d'organismes públics com d'entitats i persones particulars, poc propensos uns a donar detalls que podrien revelar l'abandó en que tenen els seus documents o per considerar-ho els altres una intrusió dins la seva intimitat. Si s'aconseguessin superar aquests tipus d'obstacles, la confecció d'un Cens el més exhaustiu possible, amb dades a nivell de sèries documentals o d'Inventari, seria un punt de partida essencial per a valorar quantitativa i qualitativament aquest Patrimoni documental. I facilitaria segurament les tasques de control i de prevenció sobre les alteracions que pugui experimentar des d'eventuals eliminacions fins a canvis de titularitat d'aquells béns que per la seva natura han d'estar inclosos dins algun dels registres administratius prevists a la Llei de Patrimoni Històric Espanyol, passant per la mancança de condicions de conservació i servici d'aquells Arxius on són exigibles per a posar en pràctica determinats preceptes constitucionals, com explicarem.

Una circumstància significativa que incideix molt negativament sobre la conservació del Patrimoni documental és *l'escassa concienciació del seu valor*, no just per part d'autoritats i funcionaris que tenen el deure imperatiu de garantir el seu manteniment, sinó també entre amples estrats de la societat, amb les salvetats que es pertany respecte a uns o a altres quan es fan afirmacions generalitzades com aquesta.

I no per manca d'una normativa d'obligada observància, entre la qual per no ésser exhaustiu només citaré el *Codi Penal* vigent, article 364, que especifica sancions contra els funcionaris que sostreguin, destrueixen o ocultin documents que tenen confiats en raó del seu càrrec; el Decret de 8 de maig de 1969 de creació de l'Arxiu General de l'Administració Civil de l'Estat, ubicat a Alcalà d'Henares, on es disposa que la documentació de les Delegacions Provincials i altres organismes oficials s'ha de remetre al pertinent Arxiu Històric Provincial en complir-se 15 anys del seu ingrés en el respectiu Arxiu central –un Arxiu que lògicament hauria d'instal·lar-se a totes les dependències corresponents–, o bé la més recent i completa de les Lleis al respecte, la de Patrimoni Històric Espanyol de 1985 que, com s'ha indicat, precisa no sols les obligacions envers el Patrimoni documental que corresponen a l'Administració Pública, sinó també a la resta del cos social, arreu de la nació.

L'incompliment no gens excepcional de dites normes ha produït efectes deplorables sobre aquest Patrimoni i continuarà causant-ne mentres no en prenguin consciència tots els afectats, a qualsevol nivell, i es facin respectar d'una manera taxativa.

Alguns dels resultats negatius provocats per la inobservància massa habitual d'aquesta normativa tenen una explicació clara, n'estic convençut: no existiran mai Arxius, sinó acumulacions de papers cada volta més voluminoses i destorbants –i aquesta és altra de les causes que indueixen a la seva supressió–, si no es confien a autèntics professionals de la documentació, a Arxivers qualificats, sensibles als perills que l'envolten i amb capacitat d'intervenir en el seu cicle vital des del moment de produir-se fins a la decisió d'expurgar-la o de guardar-la indefinidament. Tampoc existiran Arxius si no es disposa de locals i instal·lacions adequats per a acollir, conservar i difondre els respectius fons documentals.

Els Arxius són part imprescriptible del Patrimoni documental i, si aquest s'ha de defensar, no és per a tenir-lo tancat amb pany i clau, sinó al servei de la pròpia Administració i dels ciutadans, tal com preveuen la Constitució i la Llei de Patrimoni Històric en els articles referits a la consultabilitat dels documents des del període de la seva vida administrativa, mab les excepcions igualment predeterminades de forma expressa, sense oblidar les tasques de projecció educativa i cultural que evidentment han de complir aquests Centres.

Per totes aquestes raons:

- no són acceptables les destruccions de documentació d'interès per a l'Administració, pels administrats o pels estudiosos.

- ni és coherent que l'Administració pública, que ha d'exigir a la resta de la societat el compliment dels seus deures envers el Patrimoni documental, no doni tot l'exemple que pertany en aquestes matèries.

- resulta lamentable que existeixin institucions oficials que, demostrant una estreta mentalitat possessiva, prefeixen tenir la seva documentació totalment desorganitzada, i per tant no utilitzable, abans d'accedir a entregar-la a un Arxiu històric capaç d'ordenar-la i posar-la a l'abast del públic, malgrat no haver de perdre'n forçosament la titularitat, mitjançant depòsit.

- d'igual modo no sembla aconsellable que documentació pública que originalment perteneixia a un mateix fons es trobi fragmentada entre diverses instàncies, situació que dificulta la seva consulta, en lloc d'unificar-la amb criteris de racionalitat.

- no és de rebut que s'inverteixin diners públics en l'organització de fons documentals –és el cas de certs Arxius municipals– i que després de pocs anys tornin a estar desordenats per la incúria dels propis funcionaris que se n'han de servir, sens pensar amb el bé comú i amb els seus successors.

- no és admissible que es confiïn Arxius públics a persones que no tenen una titulació professional demostrada a través de proves de capacitat.

- ni és tolerable que es pugui trobar públicament en venda documentació oficial, i no haver-se pres les corresponents mesures per a inutilitzar-la, en el cas que fos eliminable.

Una observació més, quan encara estam als inicis de la singladura del nou Estat de les Autonomies, amb la finalitat de prevenir d'un perill que pot planar sobre la documentació produïda pels organismes autonòmics, si no es prenen mesures per a preservar tota aquella que, degut als seus valors, s'ha de guardar permanentment: en el cas que sia destruïda, ja no existirà el recurs de poder-la consultar als Arxius madrilenys, com es factible actualment amb fons aniquilats per les pròpies dependències provincials, però que per fortuna no han corregut la mateixa sort al Ministeri corresponent. La seva existència als grans Arxius de l'Administració Central permet suplir ara les llacunes ocasionades en els punts perifèrics, on haurien hagut de tenir més interès que ningú per a conservar-la.

Si ens referim de manera semblant als Arxius privats que formen part d'un Patrimoni documental comú els quals, com hem intentat advertir, són més nombrosos del que en principi es podria creure, hem de repetir l'observació de que falta precisar el seu nombre, ubicació i estat d'organització i conservació, circumstàncies que poden dificultar la consultabilitat d'aquells que han de ser accessibles per imperatiu legal, segons la Llei de Patrimoni Històric Espanyol, article 52. Independentment de respectar en tot moment els legítims interessos dels seus propietaris, consider que els perills més greus que rondegen aquests fons són, apart d'una eventual destrucció igualment motivada en la falta de sensibilitat dels seus possessors envers el valor que representen, la fragmentació d'aquells que orgànicament formen una unitat a resultes de reparticions familiars o de transaccions comercials que poden abocar fins i tot a la seva sortida de la nostra Comunitat cap a altres contrades.

És hora d'intentar conscienciar també als seus titulars de la importància de conservar-los i de mantenir-los complets i units per damunt de consideracions d'ordre hereditari o purament crematístiques, i d'estimular –i existeixen diverses fórmules al respecte: donacions que comporten desgravacions fiscals, dipòsits o compres, i ¿per què no ser més imaginatius encara?– la seva integració voluntària als Arxius històrics, on estar ben organitzats i en condicions de consulta pública, amb les limitacions que els sien aplicables en base al dret a l'honor, a la intimitat personal i familiar i a la pròpia imatge, segons especifiquen les Lleis al respecte.

No és infreqüent que als Arxivers ens arribin notícies sobre compraves de documentació, per lo comú de fons de caràcter privat, interessant per a l'estudi de múltiples aspectes de la vida o història balear, i fins i tot ofertes directes a uns preus, però, netament exagerats, que denoten l'existència d'un comerç sovint abusi del Patrimoni documental, que les instàncies públiques en cap cas poder aforir entrant dins aquest joc.

Per sort es poden citar casos, encara excepcionals, de persones i famílies que, plenament conscients del significat dels seus Arxius ancentrals o dels valuosos documents que han aconseguit recollir, els han cedit mitjançant generosa donació o simplement en dipòsit a alguns dels nostres Arxius històrics, inclusivament a qualche Arxiu municipal, per tal de posar-los a disposició dels investigadors, retent d'aquesta manera un servei a la

comunitat on sovint assoliren un paper relevant. Tot un exemple a seguir i a encoratjar, car ens consta que els seus propietaris han actuat amb la intenció de captivar altres voluntats, al temps que han protegit sòlidament de cara a l'avenir el fons documental i el record de la seva nissaga.

Aquí me sent obligat a fer patents alguns dels exemples més representatius al respecte pel que concern a l'Arxiu del Regne de Mallorca, personalitzats pels germans Moragues de Oleza, el senyor Mariano Gual de Torrella, la família Fuster Miró-Granada, el Marqués de la Torret, el senyor Joan Llabrés Bernal, el senyor Antoni Fernández Suau, la senyora Mercedes Pou Tomás, el senyor Gabriel Alomar Esteve, el senyor Rafel Serra de la Creu o els dirigents de l'Obra Cultural Balear que han diposit l'arxiu personal i familiar del poeta Joan Alcover, als noms dels quals se'n podrien afegir bastants d'altres que igualment han contribuït a augmentar el Patrimoni conservat a l'esmentat Arxiu, si bé amb quantitats de documentació més reduïdes, però no per això manco interessants.

Molt recentment, fa cosa de dies, un dels anomenats, destacat membre de la Societat Arqueològica i benivolgut amic, el senyor Gabriel Alomar, expressava els seus sentiments sobre els mals que amenacen nostre Patrimoni documental a les pàgines d'un periòdic insular amb paraules que voldria parcialment reproduir aquí: *Un Arxiu familiar, per petit i modest que sigui, mai s'hauria de dividir. La repartició d'un Arxiu familiar entre distints hereus és matar la memòria de la família i un crim cultural.*

I afegia, en referir-se als papers d'una família de marins de guerra mallorquins que es trobaven en venda a ca un antiquari de Ciutat, entre els quals figurava un informe sobre l'enfonsament del cuirassat *Maine* al port de l'Havana el 1898: *Aquestes vendes de papers històrics, a una terra culta com vol esser la nostra, no s'haurien de produir (El Día de Baleares, 19 de febrer de 1992).*

Un altre punt encara sobre el qual pens que hauriem de reflexionar conjuntament, malgrat no sia un problema específic de la nostra Comunitat Autònoma ni tan sols a nivell d'Estat, és el de la documentació produïda mitjançant les noves tecnologies, de la qual la més abundant està generada amb ordinadors, si bé no s'han d'oblidar altres formes documentals com per exemple les derivades de la fotografia o les sonores.

Si repassam la definició de document proposta per la Llei de Patrimoni Històric Espanyol, s'observa que inclou *qualsevol altre expressió gràfica, sonora o en imatge, recollides en qualsevol tipus de suport material, inclusivament els suports informàtics.*

La major part dels nous suports documentals més ençà dels tradicionals, el pergamí o el paper, dels quals coneixem el comportament durant varies centúries, començaren bàsicament a utilitzar-se el segle XIX amb els procediments fotogràfics i, dins una evolució especialment sorprenent i ràpida, han conduït en l'espai de poques dècades a l'emmagatzament i lectura d'informació mitjançant discs òptics i rajos làsser sense què es besllumin ni d'aprop on conduïran els avanços científics.

El que sabem, de moment, són les possibilitats que ofereixen aquests instruments i tècniques respecte al tractament de la informació, però també es fan palesos cada vegada amb més força els problemes derivats de la seva conservació i recuperació, car no és or tot allò que rellueix. Aquests problemes possiblement s'agravin a mesura que és multipliqui la seva utilització habitual, a menys que es descobreixin solucions per a evitar el germen de destrucció intrínseca que els seus productes comporten i les dificultats de disposar d'utillatge apropiat per a poder-los explotar dins cert temps, qualsevols sien els mètodes emprats per a elaborar-los. Quina configuració tendran en el futur els Arxius constituïts per aquests tipus de documents i com podran ésser utilitzats?. Una sèrie de greus interrogants projecten no poques ombres sobre l'avenir de la informació obtinguda actualment per aquests medis.

No podem oblidar, per altra part, que també els documents sobre pergamí o paper presenten problemes lligats a la natura de les matèries escriptòries, des de la qualitat del propi paper fins a la composició de les tintes, inclusivament les emprades per escriure a màquina, mitjançant calcs i les de les modernes impressores dels computadors, car molts dels seus productes no resistiran el pas del temps. Sens comptar amb els desperfectes causats per un emmagatzament inapropiat –condicions ambientals d'humitat, temperatura, pol·lució, il·luminació o netedat, tipus de prestatgeries, sistemes de formació d'unitats de conservació i servei, col·locació dels documents, etc... –o per un ús constant i a voltes incorrecte per a la investigació, com és el cas de les fotocòpies, un procediment al qual més prest o més tard s'haurà de posar dràstic remei, com és cada vegada més evident entre els professionals de la documentació.

Tots aquests elements destructius haurien de ser degudament contrarestats mitjançant mesures preventives, entre les quals figuren les instal·lacions adients, les desinfectacions i la lluita contra focus o autèntiques plagues d'agents biològics nocius, els microfilms d'ús o de seguretat, i les tècniques de restauració, que ja s'apliquen, així com les que es troben encara en fase experimental, per exemple la digitalització sistemàtica dels documents segons es fa a alguns Arxius capdevaners, com el d'Índies.

Més aprop de nosaltres, i mentres no ens arribi el torn de gaudir dels mateixos avantatges del gran dipòsit de Sevilla, tenc la satisfacció de poder anunciar que les autoritats de l'Arxiu del Regne de Mallorca l'estan dotant d'un Taller de Restauració que començarà prompte les seves tasques, que no són poques.

EL FONS BIBLIOGRÀFIC

En començar a tractar de la seva defensa –i seré més breu–, hem de retornar al punt d'obligada referència que és la Llei de Patrimoni Històric, la qual determina, article 50, que *formen part del Patrimoni bibliogràfic les Biblioteques i col·leccions bibliogràfiques de titularitat pública i les obres*

literàries, històriques, científiques o artístiques de caràcter unitari o seriat, en escriptura manuscrita o impresa de les que no consti l'existència d'al manco tres exemplars a les Biblioteques o Serveis públics. Es presumirà que existeix aquest nombre d'exemplars en el cas d'obres editades a partir de 1958, data en que s'implantà el Dipòsit Legal obligatori a l'Estat espanyol.

Després s'estén en altres consideracions que comentarem resumidament.

Resulta evident que un bon nombre d'aquests tipus d'obres figuren dins els fons designats en el llenguatge professional dels Bibliotecaris com a *antics*, editats en segles passats, però no s'ha de perdre de vista que les publicacions més modernes a mesura que transcorri el temps adquiriran la categoria i valor de les primeres i que, per consegüent, també s'han de protegir per tal de poder-les transmetre a les noves generacions.

Les Biblioteques, igual que els Arxius, depenen o bé de l'Administració pública que les promou com un instrument auxiliar per al seu propi funcionament –pensem per un moment amb Biblioteques com les dels Parlaments o del Tribunal Constitucional–, o com element de formació cultural i educativa –general o especialitzada– de la ciutadania, o bé neixen de la iniciativa no oficial per tal de cobrir les necessitats de certes col·lectivitats, incidir des de l'àmbit privat en la formació popular –arribant a formar a voltes autèntiques xarxes– o són producte d'afeccions personals.

Cal recordar que algunes de les més importants Biblioteques espanyoles, nacionals o provincials, tenen el seu origen en col·leccions reials, fons universitaris i en les expropiacions ocasionades per la desamortització eclesiàstica del segle XIX.

Encara que, al meu parer, els problemes del Patrimoni bibliogràfic no semblen tan greus com els del Patrimoni documental, i desmentiu-me si m'equivoc, per quant aquell és menys extens i disgregat que el segon, molts d'ells són comuns a ambdues classes de fons, tal la mancança d'uns instruments de control per poder evaluar on es troba i quin és el seu estat. Per això la Llei de Patrimoni Històric Espanyol fa referència en un mateix article, el 51, a la necessitat de confeccionar el Cens dels bens integrants del Patrimoni documental i el Catàleg col·lectiu dels que formen el Patrimoni bibliogràfic.

Si la meua informació és correcta, les autoritats corresponents tracten d'arribar a acords per tal d'iniciar el més aviat possible el Catàleg col·lectiu del Patrimoni bibliogràfic de les Balears. Una bona notícia.

També sabem que la Conselleria de Cultura del Govern Balear està en possessió dels resultats d'un estudi que va encomanar el 1990 sobre la dotació bibliotecària a la nostra Comunitat Autònoma, un primer pas per a emprendre entre altres objectius la catalogació exhaustiva del Patrimoni bibliogràfic, que és desitjable inclogui les Biblioteques de titularitat pública i les privades, al manco les més notables.

Sols d'aquesta manera es podrà tenir constància dels fons globals i d'aquelles peces bibliogràfiques unitàries que mereixen ésser protegides com a béns del Patrimoni Històric de les Illes Balears, apart de procurar facilitar-

ne l'eventual consulta. S'ha de tenir en compte, per altra banda, que Biblioteques importants necessiten una major infraestructura de mitjans materials i de personal i que algunes de titularitat privada, que contenen fons antics, ni tan sols disposen d'una persona formada i responsable per a fer-los accessibles a més amples capes de la societat, com requereixen els temps actuals.

Més problemes afecten per un igual a Arxius i Biblioteques, com els derivats d'una inadequada conservació dels documents o dels llibres, ja sia per causes remotes o bé com a conseqüència de la utilització freqüent pels usaris, éssent necessàries mesures de protecció o, en el seu cas, de restauració.

Un perill no infreqüent resulta també el de la fragmentació de Biblioteques que pel seu origen o contingut haurien de mantenir-se undes, en patir els efectes de divisions familiars i d'alienacions que podrien provocar inclusivament l'extracció de joies bibliogràfiques fora de les illes.

EL FONS GRÀFIC

La intenció de la Junta Rectora de la Societat Arqueològica Lul·liana d'incloure els fons gràfics dins l'enunciat del present Congrés ve motivada pel parentiu existent entre algunes de les seves manifestacions i les dels fons documental i bibliogràfic fins ara contemplats, limitant però la seva extensió a les realitzades sobre suports comuns a tots ells, amb exclusió de pintures de quadres i retaules o de caràcter monumental.

Aquí, doncs, es contemplarien aquelles representacions produïdes mitjançant el dibuix, les tècniques del gravat i les de la fotografia fixa o animada amb totes les variants.

Dins aquest camp s'haurien d'esmentar no just les de natura eminentment artística, sinó també les cartogràfiques i de caràcter il·lustratiu en general, tenint en compte que peces tan variades com segells de correus, cartes de joc, postals o tarjes de felicitació, com les dels antics carters per a Nadal, o els còmics entren dins aquest concepte.

El fons gràfic no és contemplat per la Llei de Patrimoni Històric Espanyol com un element individualitzat, en interpretar probablement que la documentació d'aquest tipus està constituïda per materials que es poden conservar als Arxius, als Museus i sobre tot a les Biblioteques. Per això a l'article 51.2 disposa que *Així mateix formen part del Patrimoni Històric Espanyol i se'ls aplicarà el règim corresponent al Patrimoni bibliogràfic els exemplars producte d'edicions de pel·lícules cinematogràfiques, discs, fotografies, materials audiovisuals i altres similars, qualsevol sia el seu suport material, dels que no constins al menys tres exemplars als Serveis públics, o un en el cas de pel·lícules cinematogràfiques.*

Per altra banda s'haurien de considerar també com elements del fons gràfic els artefactes i ginys utilitzats en la seva producció, tals com planxes, màquines o altres.

Els materials que conformen el fons gràfic pateixen aproximadament les mateixes dificultats albirades en analitzar el Patrimoni documental i bibliogràfic, amb la particularitat que generalment es tracta de múltiples petits fons o peces, a voltes molt dispersos, i per tant difícils de localitzar i controlar.

Un dels aspectes més problemàtics de cara a la seva protecció radica, sens dubte, en les característiques físiques d'alguns suports que requereixen condicions de conservació especials per tal de prevenir la seva degradació i final autodestrucció.

Aquests tipus de documents no defugen tampoc ni de molt el risc d'eliminacions i d'extraccions fora de la terra.

L'Arxiu d'imatge i de so de les Illes Balears, creat per Decret 3/1987, de 22 de gener, per pal·liar alguns d'aquests problemes, no ha tingut operativitat. No obstant, la Conselleria de Cultura està en possessió d'un Inventari, si bé incomplet, del Patrimoni fotogràfic i filmogràfic localitzat predominantment a Balears, Barcelona i Madrid, el qual conté censades 52 col·leccions fotogràfiques i 182 films o Arxius filmogràfics a partir de l'any 1839. Aquest Inventari traduït en xifres dona una quantitat bastant considerable de fotografies antigues, negatius i diapositives damunt vidre, postals, pel·lícules flexibles, etc., així com d'aparells emprats en la seva obtenció. Per altra banda, recentment ha recuperat la pel·lícula titulada *El secreto de la Pedriza*, realitzada els anys 1925-27 per Balear Films.

CONCLUSIONS

Fins aquí hem intentat passar revista, d'una manera més o manco genèrica, als perills més significatius dels quals, al nostre entendre, s'ha de defensar el Patrimoni, objecte d'estudi en aquest Congrés.

Existeixen solucions?

En arribar a aquest punt i davant el panorama descrit, més que girar els ulls cap enrera per a repetir queixes i repartir acusacions contra uns o altres sobre situacions que s'arrosseguen des de fa temps, crec que l'actitut més positiva estriba en abordar obertament els problemes i intentar cercar-hi solucions. Sota aquesta perspectiva seria útil i lloable, per no dir imprescindible, que totes les instàncies sense exclusió que tenen responsabilitats sobre el Patrimoni bibliogràfic, documental i gràfic de Balears —ja que les competències sobre ell són actualment compartides—, a més de realitzar un minuciós i profund examen de la seva situació real, conjuntin esforços per tal de projectar i dur a terme una política efectiva sobre l'empresa sens dubte complexa, però engrescadora, de protegir-lo definitivament aquí, a ca nostra, i ara, sens demores que podrien resultar irremeiablement perjudicials.

L'obra de planificar i tenir cura d'un Patrimoni tan ingent no és factible sens comptar d'entrada amb uns equips o serveis especialitzats i permanents, que actuiïn amb autoritat sota l'ègida dels poders públics.

Entre els treballs a envestir figurarien d'una manera primordial el Cens del Patrimoni documental, el Catàleg col·lectiu del Patrimoni bibliogràfic i completar l'Inventari ja iniciat dels elements que integren el gràfic, per tal de precisar la seva quantia i problemes; sensibilitzar, mitjançant una actuació infatigable i imprescindible reiterativa, totes les parts interessades –les instàncies oficials i els particulars– de les seves obligacions envers el Patrimoni, d'acord amb la normativa ja existent, i preparar-ne de complementària allà on existeixen encara buits legals –diguem-ne, si voleu, les corresponents Lleis d'Arxius i de Biblioteques de nostra Comunitat Autònoma.

Ara bé, les normes que se dicten, però després no se respecten, són com el paper moll o la tinta esbravada: inútils.

L'experiència professional ens empeny a apuntar alguns objectius per a un pla de foment i salvaguarda del Patrimoni, no sols del que hem heretat, sinó del que es produeix dia a dia, com els següents:

1. El disseny d'un Sistema Balear d'Arxius i el corresponent per a les Biblioteques. El primer ha de contemplar, en tot cas, la creació a nivell autonòmic d'una Junta Calificadora de Documentació Administrativa, d'obligada consulta abans de fer cap eliminació de documentació pública. Les seves funcions podrien estendre's a realitzar valoracions de qualsevol tipus sobre el Patrimoni documental.

Igualment s'hauria de preveure la formació dels pertinents elements d'inspecció que la realitat quotidiana demostra ésser útils, sinó indispensables.

2. L'ampliació de l'Arxiu Administratiu General del Govern Balear creat pel Decret 14/1987, de 5 de març, dotant-lo de tots els mitjans apropiats que podria servir d'Arxiu intermedi per a la documentació autonòmica.

3. L'establiment d'Arxius centrals o generals a totes les dependències públiques a Balears que, per la importància quantitativa i qualitativa de la seva documentació, ho requereixen.

Aquests Arxius haurien de servir en primer lloc d'òrgans d'informació i d'assessorament per a la pròpia Administració i també pels administrats en la defensa dels drets respectius, per quant la Constitució, article 105 b, determina que la Llei regularà l'accés dels ciutadans als arxius i registres administratius, excepte allò que afecti a la seguretat i defensa de l'Estat, l'averiguació dels delictes i la intimitat de les persones, i que la Llei de Patrimoni Històric Espanyol, article 57, fa precisions al respecte, si bé aquestes necessiten encara un desenvolupament més explícit.

Per altra banda la documentació dels Arxius centrals s'hauria d'entregar al corresponent Arxiu intermedi i després a l'històric en complir-se els terminis legals prescrits per efectuar tals transferències obligatòries.

4. La potenciació dels Arxius històrics existents i la creació d'aquells que encara calguin, com pot ocórrer en alguna de les Illes de l'Arxipèlag.

Una política semblant seria aplicable a les Biblioteques públiques, una de les quals hauria d'assumir el paper de Biblioteca Nacional de Balears, prèvia la determinació de les funcions que corresponen a unes i a altres.

La premsa ha donat a conèixer la decidida intenció de les autoritats competents –Ministeri de Cultura i Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Govern Balear– per a que tot l'edifici de la Casa de Cultura es destini exclusivament a Arxiu i es construeixi una Biblioteca Pública de nova planta per tal de fer front a necessitats d'espai i servicis en ambdós centres.

5. Una major projecció dels Arxius i de les Biblioteques dins la societat com a element educatiu i cultural, encara que no sia un tema estrictament de defensa del Patrimoni.

6. La reunificació de fons documentals actualment dividits o disgregats. Tota la documentació de l'època preautonòmica que encara es troba a les Conselleries hauria de passar als Arxius històrics tan aviat no sia necessària per a la gestió ordinària dels afers, a fi d'establir netament una línia divisòria entre els documents d'abans i de després de l'assumpció de competències per la Comunitat Autònoma.

Així mateix s'ha de promoure la formació de col·leccions completes de determinades publicacions, particularment de les periòdiques, en lloc de tenir-ne múltiples d'incompletes, conjugant els legítims interessos dels possessors amb els de la societat actual.

7. La recuperació de documentació pública que es troba en mans privades.

8. La dotació de mitjans apropiats per al manteniment de tots aquells materials que requereixen determinats tractaments i condicions per a poder ser trasmesos a les generacions ulteriors amb garanties de perdurabilitat. Aquí ens referim tant als documents, com als llibres i als elements gràfics produïts sobre suports i amb sistemes tradicionals o derivats de més modernes tecnologies.

9. El foment dels Arxius privats i de la seva integració dins els Arxius històrics.

De la mateixa manera s'haurien d'afavorir les incorporacions de Biblioteques particulars d'interès per a la societat a les Biblioteques públiques o facilitar al manco la seva accessibilitat.

¿Per què no intentar trobar nous sistemes que facin atractiva la unificació d'Arxius o de Biblioteques de caire privat i la seva obertura regular als investigadors o als lectors: interessos de grups socials, fundacions, etc...?

10. El control de les alienacions dels bens constitutius del Patrimoni històric de Balears, d'acord amb els termes de la Llei, i de la seva sortida de les illes o fora del territori nacional, per tal de poder exercir els drets legals prevists, completant la normativa que calgui a fi de protegir-lo el més efectivament possible. Aquestes normes haurien de ser extensives a la producció bibliogràfica referida a Balears que se genera continuament fora de les Illes.

11. Exigir la presència obligatòria de professionals d'Arxius i Biblioteques al manco a tots els Centres d'aquesta natura dependents de l'Administració pública.

I sens dubte queden extraviades dins el tinter altres propostes, que esperaran rescatades a les intervencions que es produeixin al llarg de les reunions dels propers jorns.

Senyores i Senyors:

Avui en dia és corrent sentir als polítics, a determinades associacions, als mitjans de comunicació, etc... referir-se a la identitat o idiosincràcia dels pobles, i fins i tot al seu recobriment, uns dels pressupòsits per a la configuració de l'Estat de les Autonomies, tot i que puguin sonar ocasionalment a retòrica o paraules vanes.

Les cultures no s'amiden just per allò que són capaces de crear, també pel que saben conservar.

El Patrimoni cultural comporta vertaderament aspectes molt rics i variats –creences, costums, festes, cançoners, gusts culinaris, arquitectura, entorn ambiental, etc...–, però també és cert que els fons bibliogràfics, documentals i gràfics són un component primordial per a l'estudi fonamentat, documentat, cultivat, de les circumstàncies històriques de cada Comunitat i de com expressen la seva mentalitat i creativitat particulars a través dels segles. Són part essencial, doncs, de la seva personalitat i memòria col·lectiva.

Un argument aportat per Josep Mª Quadrado, en carta adreçada el 19 de maig de 1878 al Ministre de Foment, per evitar que els documents més antics i quantiosos de l'Arxiu del Reial Patrimoni Balear, que a les hores es guardava al Palau de l'Almudaina, fossin enviats a l'Arxiu general del Palau Reial, a la capital de l'Estat, era que: *Ahora, suprimida pocos días hace la Administración de esta primera Baylía, se ha dado orden, según noticias exactas, para que el expresado Archivo por completo sea trasladado a Madrid y unido al de la Real Casa, donde como planta arrancada del suelo nativo habrá de yacer en olvido por el desconocimiento del lenguaje, de los hechos, de las familias, de los intereses con que se relacionan... Trátase de días y casi de instantes a fin de impedir una pérdida lamentable, tanto para este establecimiento –es refereix al nostre principal Arxiu Històric– desperdiciando la mejor ocasión de enriquecerlo y completarlo, como para estas Islas que van a verse privadas de un inestimable caudal de datos, sin los cuales es tan imposible una buena historia local, como lo es formar sin éstas la general de la Monarquía...* Observem així mateix la manera de definir del nostre Arxiver, historiador i escriptor, el qual no sols sabia el que es deia, a més ho sabia dir.

Pocs dies després anul·laren l'ordre i d'aquesta manera a hores d'ara es pot consultar a Palma la documentació patrimonial del segle XIII fins al XVIII, considerada *històrica*, ja que la del XIX fou remesa fora, segons s'havia determinat, en qualitat d'*administrativa*.

És veritat que homes de la talla d'un Quadrado han estat capaços d'aconseguir per mitjà de les seves gestions personals resultats com el que acabam d'exposar i fins i tot que anys abans, el 1851, fos creat l'Arxiu Històric de les Balears, ara Arxiu del Regne de Mallorca, altra obra particular seva, gràcies a una intervenció directa davant la Reina Isabel II. La tasca, però, de protegir i transmetre als nostre successors el Patrimoni documental, bibliogràfic i gràfic que encara tenim i el que s'origina progressivament és tan immensa i, per altra costat, es vioritza cada dia més el sentit participatiu de les forces

socials en els afers comunitaris, que es requereix la col·laboració de tots, Administració i administrats, autoritats i ciutadans, cada u segons les seves responsabilitats i possibilitats.

Crec que la Societat Arqueològica Lul·liana, en convocar unes jornades de reflexió i estudi, pretén portar aquestes inquietuts i aspiracions a tots els estaments implicats, per tal de cercar i posar en pràctica solucions eficaces als problemes que la conservació del Patrimoni històric-cultural planteja, per molt que sia un ideal.

Voldriem i esperam que les exposicions, discussió i conclusions del Congrés que ara comença, impulsin d'una manera paulatina, però efectiva, *festina lente*, la defensa dels fons bibliogràfic, documentals i gràfics de la nostra volguda Comunitat.

Antoni Mut Calafell